

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת וישלח, תשע"ה
מספר 1097המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

תחת מלך צעיר / שעיר הלא גבר אפרים חזן

בפרשת "תולדות" ראינו את צמיחתה של האיבה בין עשו ליעקב, בין אדום לישראל, ואת המאבק ביניהם. מאבק זה חוזר ועולה ביתר שאת בפרשת וישלח. יעקב, בדרכו הביתה לארץ כנען, חושש עדיין מן העוינות של אחיו, והוא מנסה להקדים תרופה למכה ושולח 'מלאכים' לעשו 'למצא חן בעיניך'. מתברר כי אין פניו של עשו לשלום ולהשלמה, והוא יוצא לקראת יעקב 'וארבע מאות איש עמו'. יעקב מכין עצמו לשלושה דברים: לדורון, לתפילה ולמלחמה (רש"י לבראשית לב:ט), ובסופו של דבר היה זה מפגש של התפייסות 'ויגרץ עשו לקראתו ויחַבְקֵהוּ וַיִּפֹּל עַל צְוָאָרוֹ וַיִּשָּׁקֵהוּ וַיִּבְכּוּ' (בראשית לג:ד). ההייתה זו התפייסות של אמת מצד עשו, לפחות לשעתה, או שמא תחבולה וניסיון להשתלט על בית יעקב ולצרפו לבית אדום בשעיר? היסוס זה עולה מן הנקודות מעל המילה 'וישקהו', וכה מציג רש"י את פרשנותם של חכמינו לאירוע:

וישקהו - נקוד עליו, יש שדרשו נקודה זו לומר שלא נשקו בכל לבו. אמר ר' שמעון בן יוחאי הלכה היא בידוע שעשו שונא ליעקב, אלא שנכמרו רחמיו באותה שעה ונשקו בכל לבו.¹

חוסר אמון מוחלט בנשיקותיו של עשו מביע רבי יני, ותיאורו הופך את מעמד הנשיקה לגרוטסקי ומבליט את חוסר האפשרות להשלמה ולהתפייסות: 'מלמד שביקש לנשכו, ויבכו: זה בכה על צוארו וזה בכה על שיניו'.²

גם המבקשים לראות בנשיקה זו נשיקה כנה ואמיתית רואים זאת כעניין זמני. יתר על כן, לפני שרשב"י מציין כי 'נשקו בכל לבו' מקדים הוא את האמירה המפורסמת והחריגה בניסוחה 'הלכה היא בידוע שעשו שונא ליעקב'. כבר ראינו כי המאבק בין עשו ליעקב הוא מאבק לדורות, את המסר הזה מבהירה הבהר היטב ההפטרה מספר עובדיה, ספר בן פרק אחד, וכולו דברי גנאי, לעג, התחשבנות ונבואות נקם כנגד אדום. הרמב"ן (שם כו:כט) על פי שיטתו 'מעשה אבות סימן לבנים' מוצא בפרשתנו (שם לב:ד) 'רמז לדורות כי כל אשר אירע לאבינו עם עשו אחיו יארע לנו תמיד עם בני עשו', ומבקש ללמוד דרכי התנהגות כלפי האומות מיעקב אבינו.

ארבע מלכויות מנו חכמים לאורך ימי הגלות וזאת על פי (דניאל ח:כב). 'ארבע מלכויות מגוי יעמדה ולא בכחו' זיהויים שונים לארבע המלכויות והמקובל: בבל, מדי/פרס, יון ואדום ששיעבודה בישראל נמשך ונמשך ללא קץ, המלכויות הללו נסתמלו ונתדמו בפי חכמים לבעלי חיים שונים ומטבע הדברים שמרו לאדום את דמות החזיר.

כאילו לא די היה בגלות אדום המתמשכת, עד שנצטרפה אליה מלכות ישמעאל. מתוך שעבוד כפול זה עולה זעקתם של פייטני ישראל בכל דור ודור מאז חורבן הבית, זעקה המחזירה אותנו אל סמלי היסוד של המאבק של דמות ישמעאל ואל תיאורי יעקב ועשו וסמליהם. התארכות הקץ, חילופי המלכויות וכפילות המלכויות הצריכו התמודדות מחודשת עם תבנית ארבע המלכויות.³

בעניין הצמד עשו וישמעאל מצאו הפייטנים הקדומים דרך לחבר ביניהם הן מתוך שהם מזרעו של אברהם ואם משום קשרי המשפחה ביניהם, שכן עשו נשא 'את מְחַלַּת בַּת יִשְׁמָעֵאל.. לוֹ לְאִשָּׁה' (בר' כח:ט), וכך מציגם הפייטן הקדום רבי יוחנן הכהן בריבי יהושע⁴:

* אפרים חזן, פרופסור אמריטוס במחלקה לספרות עם ישראל ובמחלקה ללשון העברית, חבר האקדמיה ללשון העברית. לע"נ חמי מורי מאיר בן חיים משה איצקוביץ ע"ה, אוד מוצל מאש, במלאת שנה לפטירתו.

1 רש"י לבראשית לג:ד.

2 בראשית רבה, וישלח, פרשה עח.

3 ועל כך עמד בהרחבה יוסף יהלום בספרו 'פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק', ירושלים תש"ס, עמ' 64-106.

4 חי בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה השביעית. ראו: נ' ויסנשטרן, פיוטי יוחנן הכהן ברבי יהושע, עבודת ד"ר באוניברסיטה העברית, כסלו תשמ"ד, עמ' שיח - כ.

ושעיר וחתונתו תעקור מן העולם... כי זה אל זה הלכו בעוולם / עשו אל ישמעאל כמפעלם / וזה נין [בן], ישמעאל] וזה נכד [עשור] לאב עולם [אברהם אבינו] וחרשו רע לעם עולם [ישראל].
מאבקי הכוח והכיבוש בין המוסלמים, ישמעאל-קדר, לנוצרים, אדום-עשו-שעיר בספרד עוררו את פייטני ספרד לזעוק חמס על עול השעבוד הכפול והמתמשך, שהרי הסובל העיקרי ממאבקים אלה הוא עם ישראל, כפי שהטיב לתאר זאת רבי יהודה הלוי:

בִּין צְבָאוֹת שְׁעִיר וְקָדֶר / אָבֵד צְבָאֵי וְנֶעְדָר / יוֹצֵא צְבָא בְּיִשְׂרָאֵל
הֵם כִּי יִלְחָמוּ בְּמִלְחָמָתָם / אֲנַחְנוּ נוֹפְלִים בְּמִפְלֹתָם / וְזֹאת לְפָנֵינוּ בְּיִשְׂרָאֵל

רבי שלמה אבן גבירול שחי כמאה שנה לפני ריה"ל, מבטא היטב את זעקת ההצלה מפי כנסת ישראל לדודה בשירו הקצר 'שער פתח דודי קומה פתח שער'. פיוט 'רשות' בחתימת 'שלמה':

שְׁעַר פֶּתַח דּוֹדִי קוֹמָה פֶּתַח שְׁעַר / כִּי נִבְהַלָּה נַפְשִׁי גַם נִשְׁעַרָה שְׁעַר
לִי לְעֵגָה שִׁפְחַת אֲמִי, וְרֵם לְבָהּ / יַעַן שָׁמַע אֵל קוֹל צַעֲקַת נַעַר
מִנִּי חֲצוֹת לַיְלָה פָּרָא רְדַפְנִי / אַחֲרֵי אֲשֶׁר רָמַס אוֹתִי חֲזִיר יַעַר
הֶקֶץ אֲשֶׁר נִחַתָּם הוֹסִיף עָלַי מְכָאוֹב / לְבִי, וְאֵין מִכֵּין לִי וְאֵני בַּעַר

תיאורי הגלות בפיוטים הלאומיים לסוגיהם מבליטים את הסבל הרב ואת ההשפלה הלאומית בציורים מצויורים שונים. ציורים אלה מתעצמים על ידי ההדגשה כי מצב זה הולך ומתמשך, וכי הקץ המיוחל לא נראה באופק. דבר זה בולט במיוחד בפיוטי הרשויות⁵. אלה כוללים מעצם טיבם יסוד מרכזי של תיאור הקץ המתמשך, הגלות המתארכת והעיין הנשואה בתוחלת ממושכת לגואל כי יבוא, וכבר חולפים ימים ושנים ושמיטות ויובלות ומאות שנים, וכבר מעבר לאלף שנים בימי גבירול, והוא רואה בעיני רוחו את הרעיה-כנסת ישראל לקראת ייאוש, ומציב לפני הקורא שיר קצר ומרוכז מאוד המבטא תחושה של סערת נפש עזה, פחד ובהלה. הדוברת מתדפקת על השער כמוצא אחרון, היא נרמסה עד עפר בידי אדום-חזיר היער, ועתה היא נרדפת בידי ישמעאל-הפרא. השער נעול, וזעקה גדולה מתמלטת מפיה במשפטים לא סדורים ובחזרה תכופה. לכל אלה מצטרף העלבון הקשה של שפחת המשפחה המתגאה ומתנשאת על הגבירה ובן השפחה הפרא הרודף בחשכת הליל.

התדפקות הרעיה על השער היא מעין היפוך של הפסוק בשיה"ש (ה:ב) 'קול דודי דופק פתחי לי אחתי, רעיתי, יונתי, תמתי'. קריאת האהבה המתונה בארבעה כינויי חיבה מפי הדוד הפכה לזעקת אימה מפי הרעיה המבוהלת והרדופה. זעקה זו מביעה היטב את תחושת הבהלה והחרדה העולות בשיר 'קול היוצא מתוך רעדה ובעתה וצער'. עוד קול הממחיש את האווירה בשיר בצירוף 'פרא רדפני' הרי"ש התכופה משקפת תחושה של מרדף שאינו מרפה. דמות הפרא לישמעאל מצטרפת לארבע החיות המסמלות את ארבע מלכויות השעבוד, כשהבסיס לכך הוא הפסוק 'והוא יהיה פרא אדם ידו ככל יד ויד פל בו' (בראשית טז:יב), הצירוף 'פרא אדם' זכה לפירושים שונים, אך בהקשר שלפנינו מזדהה ה'פרא' עם חמור הבר, עליו נאמר 'מי שלח פרא חפשי ...' (איוב לט:ה) ונעשה סמל לישמעאל והתקשר יפה לפסוק 'פרה למד מדבר ...' (ירמיה ב:כד). והנה פרא זה עלה לשלטון בחצות לילה, באמצע שנות הגלות שעברו מן החורבן עד לזמן כתיבת השיר, והוא רודף את הרעיה אחרי תקופה ארוכה שנרמסה בידי חזיר היער.

העבד-הפרא מושל בכך אדוניו, והצעיר שנתבשר 'ורב יעבוד צעיר' נחלש עד מאוד, והשעיר הוא אדום הוא החזיר גבר עליו ומכביד את עולו.

מרדף החיות האכזרי והתכוף מומחש לנגד עיני הקורא בשיר 'שאלי יפה פיה מה תשאלי מני / פי קול תתנתף עלה כמו אָנִי' להזמנה זו לא מאחרת תשובת הרעיה היפהפיה:

לְבִיא פְּגִשְׁנִי, קָם אַחֲרָיו נֶמֶר / וְאַבְרָחָה מֵהֶם וְאַעֲזֹב גְּנִי
מִדֵּי עֵבֶר אֵלֶּה הִנֵּה דְמוֹת פָּרָא / קָם בְּחֲצוֹת לַיְלָה יִשָּׁב עָלַי כְּנִי

הרעיה בשירת רשב"ג מבקשת את דודה על ידי תפילה והזמנה ובקשה, כפי שניתן לראות משיר נוסף: 'שער אשר נסגר - קומה פתחו ...' וכן 'שחר עלה אלי דודי ולך עמי'; הרעיה מתפללת, תולה עיניים ומייחלת אל מול השער הסגור ואל הדוד שהרחיק נדוד ונטשה בידי אדום וישמעאל. דמויות הדוד והרעיה מחזירות אותנו אל שיר השירים ולציורי האהבה האלגוריים שבו, כפי שנתפרשו לפרשני ימי הביניים. רשב"ג העביר את עלילת מגילת שיר השירים ממקום שנסתיימה בו 'ברח דודי ודמה לך לצבי או לעפר האילים', הפסוק המציין גלות וניתוק, אל זמנו. הוא, כביכול, ממשיך את סיפור שיר השירים, מכאן ואילך מבקשת הרעיה את דודה, והיא נעזרת בלשונות, בציורי הלשון ובדרכי השיח שבשיר השירים. במתכונת זו חידש רשב"ג את התבנית המיוחדת של הרשויות הלאומיות והביע בה את צורכי דורו.

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

עורך: הרב ד"ר חיים טלבי

⁵ רשויות הן פיוטי פתיחה לתפילות שונות, מקצתן, בעיקר אצל גבירול, עוסקות בנושאים לאומיים בצער הגלות וכיסופי גאולה.